

Дві долі, які поєднала історія... Лесь Курбас і Микола Куліш

Серед холодного Білого моря, неподалік від Північного полярного кола розташований архіпелаг Соловецьких островів, куди в XV столітті прибули ченці Зосима і Савватій, котрі заснували монастир як острів спасіння в мирському морі пристрастей...

Але Соловки мали й іншу, сувору славу... Ці острови в Білому морі стали не тільки місцем палких молитов, а й людських страждань. Після жовтневого перевороту 1917 року монастир перейменували на Кремль, Біле озеро – на Червоне. Над шпильями соборів і церков з'явився червоний прапор і зірки – як символ нової влади. Монастир пограбували... Церковні цінності, рідкісні книги вивезли до столиці... Дзвони зняли, щоправда, не змогли їх ані розбити, ані вивезти...

Більшовики вирішили, що суворий клімат, боротьба з природою і трудовий режим стануть гарною школою для перевиховання «класових ворогів» і створили в 1920-му році на території монастиря, відомого своїми тюремними традиціями, концентраційний табір для своїх же співвітчизників – полонених громадянської війни та інших «ворожих елементів». Почорнілий і спустошений, без дзвонів, монастир почав приймати на початку 1920-х років перших в'язнів. З 1923-го року він отримав назву – СЛОН, тобто «Соловецкие лагеря особого назначения» (пізніше СТОН – «Соловецкая тюрьма особого назначения»).

«Особое назначение» Соловецького табору полягало в тому, що сюди для «виправлення»

направляли людей не за конкретну провину, а за спосіб мислення, людей, котрі самим фактом свого існування суперечили й несли загрозу радянському ладові.

Історична довідка. На Соловецьких островах було створено тоталітарну модель держави. Тут був свій Кремль, роти ув'язнених за класовими ознаками, своя армія охоронців, суд, в'язниця і матеріальна база, що дісталася від монастиря. Тут друкували «соловецькі» гроші, видавали газети й журнали, був навіть театр і наукове товариство, яке вивчало природу й пам'ятки історії на території табору. Але все це слугувало лише камуфляжем для величезної каральної машини, що набирала обертів не тільки на Соловках, а й в усій країні.

Соловецький монастир

Соловецькі в'язні жили в нелюдських умовах, до знесилення працювали на лісопалі, розробці торфовищ і рибних промислах, на будівництві Біломорсько-Балтійського каналу, першої черги Байкало-Амурської магістралі. За найменшу провину їх кидали у карцер, залишали роздягненими на сильному морозі, позбавляли їжі.

«Железной рукой загоним человечество к счастью» – так більшовики прокладали шлях у «світле» майбутнє. Під тиском «железної руки» у Соловецькому таборі залишили свої життя майже мільйон людей. Це лише частина із двадцяти п'яти мільйонів жертв радянського режиму. Але

то був цвіт нації, інтелектуальна й духовна еліта. Серед них були й українські митці – Микола Зеров, Микола Куліш, Павло Филипович, Лесь Курбас, Марко Вороний, Григорій Епик, Олекса Слісаренко, Мирослав Ірчан та інші. Далекі від політики, вони самим існуванням, служінням мистецтву, а не радянській ідеології кидали виклик існуючій системі. Вони не мали іншої зброї, аніж Слово, за своє Слово вони й потрапили в далекий північний край. Але Слово й дало їм сили жити до останньої хвилини, й вберегло їх від небуття...

Сандармох (Карелія) – місце масових розстрілів. Лесь Курбас і Микола Куліш... Першого називали новим Шекспіром і невизнаним Гоголем у театральному процесі ХХ століття. А другого порівнювали із Гете, Мольєром, Ібсенем і Шоу. Однак справжні таланти не потребують порівняння. Лесь Курбас і Микола Куліш завжди залишалися собою, митцями, котрі торували нові шляхи українського театру, підносили його до європейських вершин. За те й поплатилися своїм життям в урочищі Сандармох, у далекій російській Карелії...

Доля назавжди поєднала імена Лесь Курбас і Миколи Куліша. Познайомившись у Києві, вони продовжили спілкування в Харкові, тодішній столиці радянської України. У середині 1920-х років Микола Куліш жив на Михайлівській площі, 19 (нині площа Руднева). Заручившись підтримкою наркомів освіти О. Шумського і М. Скрипника, Микола Куліш створює спільно із М. Хвильовим ВАПЛІТЕ – Вільну академію пролетарської літератури. У ті ж роки в Харків приїхав Лесь Курбас й організував новий театр «Березиль».

З того часу вони йшли поруч, поки не опинилися в Соловецькому таборі особливого призначення, звідки їх 3 листопада 1937 року вивезли на розстріл... Ув'язнених зв'язували по двоє, щоб вони не втекли. Пари бранців поєднували за алфавітом. Тому Куліш і Курбас в останні свої хвилини опинилися поруч. № 177-й – у Куліша, № 178-й – у Курбаса... Пліч-о-пліч, рука до руки... Щоб зекономити кулі, капітан Матвеев ставив ув'язнених біля великого рову по двоє й стріляв одному з них в обличчя, інколи убиваючи однією кулею одразу обох. За цю «роботу» Матвеев отримав цінний подарунок від радянського уряду.

Зі свідчень агента, який сидів із М. Кулішем в тюремній камері 1935 року. «Куліш висуває теорію існування радянського фашизму. Він каже, що письменники не можуть творити повноцінні речі, позаяк змушені замовчувати найважливіші проблеми. Куліш говорить, що ми не пережили щасливої пори демократії, а перескочили із царської деспотії до нової, радянської...»

Зі спогадів ув'язненого Соловецького табору О. Мане. «Драматической труппой на Соловках руководил Лес Курбас. В 1934 году его арестовали, кажется, за встречу с украинскими националистами

ми во время зарубежных гастролей и сослали на Соловки. Я видел поставленные им спектакли: «Аристократы» Погодина (о «перековке» в лагерях), «Интервенцию» Славина, остроумную французскую комедию «Школа налогоплательщиков», где бывшие эмигранты прекрасно играли французов начала 30-х годов. Ставил он и Островского, и даже «Свадьбу Кречинского» Сухова-Кобылина... На эти спектакли приезжали даже начальники из Медвежьей Горы».

Із прибуттям на Соловки Лесь Курбас Соловецький театр став помітним явищем. У ньому було дві трупи – драматична й оперна. Було навіть три оркестри – симфонічний, струнний і духових інструментів, а ще концертна бригада й циганський ансамбль. До складу театру входили лише ув'язнені. Вони репетирували вечорами, після роботи, і репетиції давали їм друге дихання. Перед виставами їх звільняли від роботи, вони навіть отримували додаткове харчування та право написати додаткові листи додому.

Зі спогадів ув'язненого Соловецького табору О. Мане. «Для заключенных театр был источником радости, его любили, им восхищались. В партере было около трехсот мест. Сцена, осветительные установки – все это было, как в настоящем театре. Начальство щедро субсидировало театр, гордилось им. Как правило, все начальники из области и из столицы непременно посещали премьеры и сидели исключительно в ложе».

Із заяви ув'язненого Якова Мотиля начальнику 1-го відділення Соловецького табору ОГПУ. «Театр идет по линии выкорчевывания советской идеологии в пьесах вроде «Дым», где мы видим, что революцию сделали люмпен-пролетарии, причем вместо революционных песен они неслись в бой с песней «Ах, барабан мой, американка, а я девчонка шарлатанка». Рабочие же в сцене заседания Совета по глупости своей предают революцию».

То же и в пьесе «Цилиндр». Причем часто дело не в содержании пьесы, а в оформлении. Пьеса «Цилиндр» рисует, как наша советская комиссия что-то закупает за границей... Получился антисоветский спектакль, потому что, во-первых, на первый план вышла сцена спаивания наших специалистов и, во-вторых, сцены шантажа и эротики.

Вместо того, чтобы хорошо воспринимаемым сценам, где кокетки соблазняют наших специалистов, противопоставить сцены с образами положительных советских персонажей, из-за неумения режиссера и актеров получились чрезвычайно неубедительные шаржи». (Яків Мотиль після своєї заяви був відправлений в Кирилівську зону на острів Анзер, де 14 липня 1932 року за відмову від роботи був розстріляний командиром роти Максимом Плайковим.)

А в середині 1920-х років Харків шумів, вирував масами людей... Вулицями ще ходили групи чекістів у чорних шкіряних куртках із наганами. Водночас відкривалися нові крамниці, видавалися газети й журнали, а письменники й культурні діячі мріяли про нову Україну та нове мистецтво. Тоді Лесь Курбас і Микола Куліш були сповнені великих надій і планів на майбутнє.

Позаду в кожного з них був свій шлях у мистецтво... Микола Куліш часто згадував про дитячі роки, сповнені щему від ранньої смерті матері, й гірке сирітство та найми в селі Чаплине на Одещині (нині Херсонщина), навчання в гімназії в Олешках, що над Дніпром. А потім – вступ на історико-філологічний факультет Одеського університету... Перша світова війна перевернула всі плани Миколи Куліша, закінчивши офіцерську школу, він пішов воювати на фронт в Волині, Галичині.

Микола Куліш був справжнім лицарем і на війні, і в любові. Мобілізований в Одесі до війська, він, ризикуючи карою за дезертирство, встиг вирватися до Олешок попроситися й заручитися зі своєю коханою Антоніною. Згодом вони одружилися, вона подарувала йому дочку й сина...

Потім були дві революції 1917 року, робота в українському товаристві «Просвіта», фронт громадянської війни... Микола Куліш організував у Херсоні із олешківських містян Перший Український Дніпровський полк, який потім опише у своїх «Вершниках» Юрій Яновський...

У буремні пореволюційні роки ЧК заарештувала Миколу Куліша двічі, і двічі його рятували щасливий випадок і добрі люди.

Микола Куліш працював у відділах народної освіти, закладаючи українські школи, дитячі притулки й садки. Створив власний український буквар «Первинка»... 1922 року олешківська організація КП(б)У прийняла Миколу Куліша в члени партії за його заслуги в галузі народної освіти.

Попрацювавши інспектором Одеської народної освіти, Микола Куліш за порадою наркома освіти Олександра Шумського переселився до Харкова на посаду шкільного інспектора Наркомосвіти УРСР. Він об'їздив усю Україну, пізнавши злидні й болі українського села пореволюційної доби.

Коли Лесь Курбас приїхав до Харкова, він уже був видатною людиною свого часу. Людиною широко освіченою, зі знанням восьми іноземних мов і європейської культури. За його спиною була акторська родина, рідний Самбір, де він народився, навчання в Віденському та Львівському університетах...

Хлопець із Галичини, Лесь Курбас, який уже мав досвід акторської та режисерської діяльності в Тернополі та інших містах, приїхав до Києва і потрапив у вир театрального життя. Його запросив до себе Микола Садовський – у перший український стаціонарний театр (нині будівля Оперети в Києві). Садовський був геніальний, умів знаходити таланти. Отже, Садовський запросив Курбаса. Вони обидва грали в «Ревізори» Гоголя: Садовський – Городничого, а Курбас – Хлестакова. То був незвичайний Хлестаков – і спокусник, і жертва спокуси...

Київ помітив Леся Курбаса і одразу відкрив йому серця публіки. А незабаром, у 1916 році, більше десятка молодих людей вирішили під проводом Леся Курбаса створити «Молодий театр». Це була авантюра, бо в Києві був російський театр «Соловцов», був театр Садовського, було ще повно інших театральних труп.

Курбас покинув Садовського і разом із друзями створив «Молодий театр», який розташовувався спочатку в будинку Бергонье (нині «Російська драма» в Києві), а потім на вул. Прорізній, 17.

Курбас зробив неможливе. Увесь світовий репертуар від Софокла до Ібсена вперше зазвучав з української сцени!

У Статуті «Молодого театру» сказано, що його мета – творити європейську культуру.

Зі спогадів Юрія Смолича. *«Він був справжнім джентльменом, безперечно, елегантним і вишуканим. Елегантний піджак під викотом модної сорочки «апаш», широкий «англійський» пояс із кишеньками-гаманцями і фетровий капелюх, молодецьки збитий на потилицю... Він припав мені до душі тим, що очолював нові течії в тогочасному українському театрі та заснував «Молодий театр». «Молодий театр» проголосив «революцію в театрі», йшов війною проти національної обмеженості – проти побутовизму та етнографізму й рятував за прилучення українського мистецтва до світової культури...»*

Микола Куліш був свідком страшного голоду в степовій Україні 1921 року, який навів йому тему його першої драми «97», закінченої вже в Одесі. З 1924 р. її ставили в театрах Харкова й інших міст України. Революційний фанатизм та голод – ось головна тема першої п'єси Куліша. Селянську тему продовжили п'єси «Комуна в степах» і «Прощай, село!». Одним із перших Микола Куліш розкрив трагедію знищення села внаслідок революційних перетворень. До драми «97» він повертався ще кілька разів, переробляв її фінал, посилював трагедійність... І в різних редакціях п'єса звучала все сумніше й сумніше...

Микола Куліш Івану Дніпровському, 1925 р. *«Ніколи не думав, що вийду на літературну арену з п'єсою».*

У студії «Молодого театру» в Києві була актриса Валентина Чистякова, дочка соліста Большого театру з Москви. Чистякови втекли в Київ з Росії від більшовиків. Лесь Курбас зачарував юну Валентину. Вона хотіла в нього вчитися. Він дав їй почитати Ібсена в оригіналі, норвезькою. Весь театр так ревнував, що Чистякову хотіли отруїти (звісно, це були лише чутки). А 6 вересня 1919 року в Андріївській

церкві у Києві обвінчалися «громадянин міста Самбора в Галичині Олександр Степанович Курбас, 32 роки, греко-уніатського віросповідання, і Валентина Чистякова, громадянка Москви, 19 років, православного віросповідання». Її батько так і не навчився вимовляти ім'я зятя і казав: «Лес!»

Вінчальне фото Курбаса і Чистякової
(З архіву Харківського літературного музею і Музею театру "Березиль" (Харків))

Зі спогадів Валентини Чистякової. «Чулість, лагідність, такт, а до того ж вимогливість, цілеспрямованість, не кажучи про людську чарівність, – все це не могло не покорити мене... Мої університети почалися з першого дня знайомства з Олександром Степановичем. Більш ерудованої і освіченої людини мені не доводилося зустрічати в житті... Його завжди вабило все нове. Гаряче й ніжно любив природу, мріяв про кругосвітню подорож...»

З моменту заснування «Молодий театр» формувався під значним впливом творчості Тараса Шевченка. Заповітною мрією Лесь Курбаса було поставити «Гайдамаки», і прем'єра відбулася 11 березня 1919 року. Ця вистава стала епохальною в розвитку українського театру ХХ століття, значною віхою й у житті самого Лесь Курбаса.

Із доповіді Лесь Курбаса 1927 р. «Один із коренів зародження «Молодого театру» – його жага учоби, нової театральної культури, єдність і чистота стилю спектаклю. Але «Молодий театр» не встиг дати покоління майстрів, він дав культурне настановлення, необхідну кількість знань і уміння своїм акторам до подальшої самостійної праці».

У 1922 році Лесь Курбас на базі «Молодого театру» створив Мистецьке об'єднання «Березиль». Це об'єднання стало справжнім всесвітом, де довкола Лесь Курбаса по орбітах рухалися різні майстерні, студії... А він був усемогутнім Богом театру – Творцем у найвищому сенсі цього слова. Його система мала і філософську глибину, і політичну гостроту, і яскравість, і гротеск, і психологічну достовірність, і несподівані ефекти. За задумом Курбаса, «Березиль» мав бути синкретичним явищем, поєднавши літературні, театральні, живописні, музичні студії... Йшлося про підготовку молодих кадрів європейського рівня для всіх родів мистецтв.

Із доповіді Лесь Курбаса 1927 р. «Що таке «Березиль»? Історично це продовження тієї лінії у відношенні до сучасності, яку намітив «Молодий

театр», вирісши під змішаним впливом класики і модернізму, неоромантики і символізму... «Березиль» – театр революційний не тільки у формальному, але й, перш за все, в громадському відношенні. Своєю критикою безграмотності і некультурності тодішніх «вождів» українського театру «Березиль» здобув собі тільки неприязнь і ворожість. В наш перехідний час нема і не може бути стилю, на якому ми могли б стабілізуватись. Бо стиль наш – це динаміка становлення...»

Зі спогадів актора театру «Березиль» Івана Мар'яненка. «У нас у театрі є диктатура режисера. Цю диктатуру ми, актори, свідомо йому дали, тому що ми йому довіряли. Хай буде вам відомо, що майже кожний рух, кожна інтонація, кожний образ пророблені з Курбасом!»

Театр "Березиль" на гастролях
(З архіву Харківського літературного музею і Музею театру "Березиль" (Харків))

Переїзд до Харкова став ключовою віхою в житті Миколи Куліша. Уже в перший рік життя в столиці – у 1925-1926-му – він написав одразу три п'єси. Це драма «Зона», інтермедія «Хулії Хурина» та комедія «Так загинув Гуска». У них виявився яскравий комедійний талант Куліша, шукання нових форм і гостра та незалежна думка. Це одразу відчула радянська цензура, не дозволивши жодної із трьох п'єс.

Якраз у той час Сталін оголосив похід проти Шумського, Хвильового і ВАПЛІТЕ, ясно давши зрозуміти, що політика українізації повинна вести не до культурної та політичної суверенності України, а всього лише до формальної «українізації» і закріплення рабського малоросійства. Микола Куліш боровся із цим усіма своїми силами.

Ставши в 1926 році на чолі ВАПЛІТЕ, замінивши її лідерів Хвильового, Ялового і Досвітнього, Микола Куліш у запеклій боротьбі обороняв ВАПЛІТЕ і об'єднаних у ній українських письменників. Але ВАПЛІТЕ була приречена... Як і ті, хто входили до її лав... Як, зрештою, усі, хто прагнув творити вільно й незалежно...

Обурений нахабними діями чиновників із ЦК ВКП (б) і розгромом ВАПЛІТЕ, Микола Куліш переорієнтував увесь шлях української революції, українсько-російських взаємин, і шлях українських комуністів, і свій власний шлях...

Історична довідка. У квітні-травні 1926 року Всеукраїнська театральна нарада ухвалила рішення

про перейменування київського театру «Березіль» на Центральний український театр Республіки і переведення його до Харкова.

Зі спогадів Юрія Смолича. «Курбас був постійно в русі – сам був рух, сам – у неспинній зміні: типовий шукач, новатор... «В мистецтві шукання не може припинитись», – так казав Курбас, так він і чинив. Переїзд в 1926 році «Березолу» до Харкова був і жаданий, і... не бажаний. Вибороти його було нелегко... Та все ж таки «Березіль» був перенесений до Харкова... То був на ті часи високий рівень розвитку українського театрального мистецтва.

У будинку «Слово» ми з Курбасем стали сусідами. Двері моєї квартири були якраз проти його дверей, і нам траплялось раз у раз зустрічатись... Він гаряче виступав проти поширеної в українському театрі декламаційності та афектації... Він твердив: дух п'єси, її філософський зміст мають визначати і самий стиль спектаклю... З курбасівських широт долинуло і вперше чуване слово «психотехніка»...

Курбас вимагав, щоб кожний актор, художник, композитор діяли з максимальним розумінням самого предмета: досконало вивчали обставини драматургічного сюжету – епоху, соціальне середовище, історичну перспективу... «Система Курбаса» рішуче й категорично переводила всі ланки сценічної творчості з хащів інтуїції у простори свідомості...»

Прем'єра «Народного Малахія» Миколи Куліша в постановці Леся Курбаса відбулася на сцені «Березолу» 31 березня 1928 року. Малахія Стаканчика грав Мар'ян Крушельницький. Вистава одразу була піддана нищівній критиці. Обвинувачення мали політичний характер. Микола Куліш і Лесь Курбас пропонують другу й третю редакції...

П'єса Миколи Куліша побудована як історія хворої на шизофренію людини. Хвороба Малахія Стаканчика – це хвороба всього радянського покоління, фанатично відданого революційній ідеї. Перед глядачами розкривається історія утопічного мислення людини ХХ століття. Це і комедія, і велика трагедія особистості й усього суспільства.

Прагнучи фальшивих ідеалів, герой несе у світ тільки зло. Закінчує життя самогубством єдина істота, що любила Малахія – його дочка Любуня... Йде у дім розпусти «зреформована» Малахієм Оля, яка повірила «голубій мрії» про своє щастя... А сам Малахій свого сатанізму не відчуває, він уявляє себе всесвітнім месією...

До образу Малахія важко було пришити контрреволюцію, бо ж він фанатичний комуніст-ленінець і прихильник Москви... Цей новітній Дон-Кіхот революційної ідеї, повний лицарської самопожертви, безжально переступає через усе в всіх – навіть через труп своєї доні Любуні... Він вимагав негайної «реформи людини», а тимчасом близька йому людина гине через нього...

«Народний Малахій» у постановці Леся Курбаса справив на глядачів величезне враження. Божевілля героя захоплювало й відлякувало начальство. Тричі коригували Куліш і Курбас п'єсу на вимогу влади, але вони не могли переробити духовно-мистецький стрижень твору. І п'єса була заборонена наприкінці 1929 – на початку 1930 років. Микола Куліш і Лесь

Курбас дістали від ЦК попередження в найсуворішій формі...

Комедія «Мина Мазайло» була завершена Миколою Кулішем у грудні 1928 року, а вже за чотири місяці її було поставлено на сцені знаменитого театру «Березіль» Леся Курбаса. У виставі брали участь такі «зірки», як Наталія Ужвій, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк. П'єсі одразу було дано вищу репертуарну категорію, її рекомендовано до показу в усіх театрах України. Це був унікальний випадок в житті Куліша і Курбаса. Проте вже наступного 1930 року комедію, яка стала подією в культурі того часу й набула величезної популярності, було кваліфіковано як «махрово націоналістичну» і терміново знято з репертуару.

Історична довідка. На той момент Сталін та його поплічники вже дійшли висновку про те, що процес українізації необхідно згортати – швидко і нещадно силовими методами. Власне, згортання українізації відбулося на подальшій долі Миколи Куліша і Леся Курбаса, для яких розпочався хресний шлях, що згодом приведе їх на Соловки.

У комедії «Мина Мазайло» йшлося не лише про українізацію, а про значно ширшу проблему – про психологію національних перевертнів, про те, що радянський час спотворює саму людську природу. Люди перестають бути собою, вони лише прилаштовуються до соціальної дійсності до певного політичного моменту. Ось яку думку прагнули донести до глядачів Микола Куліш і Лесь Курбас.

У 1929 році в культурному житті Харкова відбулася визначна подія – театральний диспут, у якому взяли участь багато діячів мистецтва. Микола Куліш і Лесь Курбас тоді обстоювали творчу незалежність, право на свободу думки. Микола Хвильовий заявив, що п'єси Куліша можна порівняти з «Ревізором» і що вони, поставлені Курбасом у «Березолі», уже створили епоху і в театрі, і в житті. Куліш запекло боронив Курбаса, назвавши його геніальним режисером. Він гостро осудив радянських письменників, що заради кар'єри й власної безпеки бояться чіпати національну проблему.

Зі статті Миколи Куліша. «Шляхи розвитку українського театру», газета «Література і мистецтво» (Харків, 22 червня 1929 р). «І коли мені Рабічев закидав, що я, так би мовити, прикипів до цієї проблеми, то на це дозвольте мені відповісти так: я, як член партії і громадянин, не можу обійти цієї проблеми і не хочу розв'язувати її в білих рукавичках. Навіть і в подальших своїх п'єсах (а я їх писав і писатиму) я все одно буду відбивати й освітлювати національну проблему. Рекомендую і вам».

Після цього офіційна Москва не допустила на українську сцену жодної п'єси Куліша на національні теми. Водночас московська публіка була у захваті від п'єси М. Булгакова «Дні Турбіних». Сталін теж ходив у МХАТ і вбачав у тому творі користь, оскільки автор, на його думку, правдиво показав загибель старого світу, старої інтелігенції, а ще й кризу українського визвольного руху... Він голосно аплодував і сміявся, то був сміх тирана над поневоленими, над тими, хто повільно вмирав на його очах...

Із листа Й. Сталіна драматургу В. Білль-Білоцерковському. 2 лютого 1929 р. *«Что касается собственно пьесы «Дни Турбинных», то она не так уж плоха, ибо она дает больше пользы, чем вреда...»*

На початку 1929 р. Й. Сталін приймав у себе делегацію українських письменників. На тій зустрічі Микола Куліш сміливо звернув увагу Й. Сталіна на суперечність між заборонаю українських творів і дозволом на п'єсу «Дні Турбіних» М. Булгакова, де зображено білогвардійський рух. Сталін відповів: *«А есть ли в пьесе Булгакова хоть капля пользы? Есть. И на этом спасибо»*. Такої «краплі корисного» Й. Сталін не хотів бачити у виставах Миколи Куліша і Леся Курбаса.

У відповідь на політику диктатора і на п'єсу «Дні Турбіних» Микола Куліш написав «Патетичну сонату», матеріалом для якої стали ті самі події української революції 1917-1919 років, що їх використав М. Булгаков. Побудована в ритмі однойменної сонати Бетховена, драма М. Куліша стала реквіємом за втраченими революційними надіями. Як одинока чайка над розораним бурєю морем, підноситься образ молоді Марини над супротивними стихіями, виростаючи у всеосяжність, об'єднуючи усіх патетичною сонатою українського відродження. Марина під іменем Чайки належить до комітету збройної самостійницької організації, сигналом для виступу якої є «запалена люлька» – символ вільного козацтва.

Із монологу Марини («Патетична соната»). *«Курите, аж поки все небо закурите, аж поки не пошле до вас Бог янгола спитати, як у тій казці: чого ж ти хочеш, роде козацький, що куриш і куриш? Своєї держави я хочу під прапором ось... Під цим!... Так, я Чайка! Я тая Чайка, що літала над Жовтими Водами, об дороги козацької билась, що літа і б'ється у кожному козацькому серцеві...»*

«Патетична соната» була категорично заборонена в Україні. Але російському режисерові Олександрові Таїрову ще пощастило поставити її в Камерному театрі в Москві, щоправда, з деякими змінами в тексті на вимогу цензури. Тоді там дебютувала Фаїна Раневська в ролі повії Зінки.

На прем'єрі 19 грудня 1931 року були члени дипломатичного корпусу, а також ЦК партії і Уряду. Успіх вистави був приголомшливий.

Зі спогадів актриси Аліси Коонен. *«П'єса вразила нас буквальний з першого читання. То була саме соната, музичний твір, де замість нотних знаків – слова, барви, вчинки, характери. Соната про художника й революцію, написана не просто талановитою людиною – поетом, справжнім поетом. Цей пошук сенсу життя, це жадання чистоти й світла, в полум'ї якого згорають всі герої п'єси»*.

Німецький письменник Фрідріх Вольф побачив виставу в Москві, переклав її німецькою мовою, а берлінське видавництво «Фішер» видало її фотокопією і поширювало серед німецьких театрів. Прихід Гітлера до влади обірвав зацікавлення п'єсою в Німеччині.

Зі спогадів Фрідріха Вольфа. 22 грудня 1929 року. *«Форма «Патетичної сонати» – цієї найбільшої української драматичної поезії – у світовій літературі може бути порівняна тільки з драматичними поемами «Фауст» і «Пер Гюнт»*.

У 1930 році родина Миколи Куліша переїхала до третього під'їзду на третій поверх до квартири № 33 письменницького будинку «Слово» (тоді це була вулиця Барачна, нині вулиця Культури, 9).

Будинок «Слово»
Харків, вул. Барачна (нині вул. Культури, 9)

Історична довідка. 4 березня 1932 року в газеті «Правда» з'явилася розгромна стаття «О «Патетической сонате» Кулиша», підписана Українцем. Москвою прокотилася чутка, що під тим псевдонімом приховав своє ім'я Лазар Каганович. У статті п'єса Миколи Куліша була названа «фашистською», а її прихильникам докорялося за втрату «більшовицької пильності». Невдовзі «Патетична соната» була знята з репертуару театру Таїрова, а також зі сцен театрів у Ленінграді, Іркутську, Баку.

Йшов 1932-й рік... Початок організованого Москвою масового голоду в Україні. На початку 1933-го зацькований пресою Микола Куліш поїхав у село, до рідного Чаплинового. Він на власні очі побачив, як мруть від голоду його односельці... Він повернувся до Харкова із хворим серцем... Сусіди чули, як він кілька днів у себе в хаті кричав, стогнав, ніби божевільний. Якраз у той час, 13 травня 1933 року, сталося самогубство Миколи Хвильового.

Зі спогадів Миколи Куліша про Миколу Хвильового. *«Це наш натхненник. Він перший відкрив нам очі на Україну»*.

Реакція Куліша на смерть друга була несамовита. Всю ніч стояв Куліш коло мертвого побратима, а коли вже на цвинтарі опускали в яму – кинувся на коліна до труни з криком: «Сонце мое!..»

Зі спогадів Антоніни Куліш про чоловіка. *«Після похорону чорна туга огорнула Миколу Куліша так, що я, боячись, щоб він не вчинив собі чого, заховала його револьвер. Помітивши це, Куліш сказав: «Будь спокійна, я не зроблю того, що зробив Хвильовий. Я знайду в собі сили і буду боротися до кінця»*.

Восени 1933 року Кулішеві разом із Курбасом ще вдалося поставити в «Березолі» нову п'єсу «Маклена Граса». Щоб це могло статися, Куліш переніс дію п'єси в Польщу на тлі економічної кризи. Збанкрутілий біржовий маклер Зброжек з його демонською пристрастю грача пускає в гру не тільки чужу, а й власну смерть, щоб здобути страхову премію. Десятилітня дівчинка – жебрачка Маклена, щоб врятувати батька-робітника від голодної смерті, приймає пропозицію Зброжека вбити його за невеличку платню. На фоні гри демона й трагедії янгола, що мусить убити, виростає образ пропащого поета Падури, який спить у собачій будці і грає на глиняному інструменту про самотню закинуту у світі душу... Головний настрій вистави – самотність людини в спустошеному світі, де панує смерть... Це була лебедина пісня Миколи Куліша і Леся Курбаса.

Незважаючи на несприятливу для творчості атмосферу нерозуміння й тиску, Лесь Курбас до останньої можливості вів боротьбу з поширеними у той час тенденціями спрощенства, вульгаризації мистецтва. Саме тому, що режисер не відступав, не поступався своїми переконаннями, його було наклепницьки обмовлено, звільнено з посади керівника «Березолу» і позбавлено звання. Він переїхав до Москви, де ще трохи попрацював у єврейському театрі Міхоелса на Малій Бронній. Але це не врятувало його від арешту...

Історична довідка. Сам Павло Постишев переглянув виставу перед прем'єрою в присутності членів ЦК й верхівки та сотень охоронців із НКВС. Зі значними цензурними обмеженнями п'єсу все ж таки пропустили, але вже після сьомої вистави зняли спеціальною ухвалою ЦК... Заборонена була не тільки сама п'єса, сам Курбас став забороненим, і його «Березіль» також...

Зі спогадів Юрія Смолича. «Пригадаю, як кілька років пізніше я бачив Курбаса в останній раз. Він уже переїхав до Москви і став до праці в театрі на Малій Бронній: готував Шекспірового «Короля Ліра». Перед виїздом до мене забігла моя сусідка і приятелька, видатна актриса українського театру 20–30-х років, Курбасова дружина Валентина Чистякова і попросила захопити з собою в Москву та передати Курбасові невеликий пакуночок.

Приїхавши і спинившись в готелі, я подзвонив Курбасу, і він забіг до мене за посылкою. Було вже під вечір – синій зимовий смерк за вікном, і, коли я ввійшов у номер, Курбас уже був у мене. Він стояв біля вікна і дивився на вулицю – на засніженому матовому тлі віконного скла його силует вирізьблювався напрочуд чітко і карбовано... Наша зустріч не була тоді довга – Курбас поспішав на спектакль. На моє запитання про те, чи він задоволений роботою, Курбас відповів: «Уявіть собі, радість не цурається мене. Повірте, це велике щастя – працювати в такому театрі... Чудовий, творчий ансамбль!...» Більше я його ніколи не бачив...»

26 грудня 1933 року Леся Курбаса заарештували в Москві. На слідстві Курбасу показували газети, де були видрукувані (вибиті силою) заяви деяких акторів «Березоля», що Курбас став «гальмом» і «контрреволюційним шкідником» українського театру.

Йому пропонували зберегти життя й підписати протокол про його приналежність до містичної Української Військової Організації, що зі зброєю в руках збиралася повалити радянську владу. Курбас не підписав жодного протоколу. Із тисячами українців він потрапив на будівництво Біломорканалу. Пізніше за доносом О. Алексєєва його переводять у табір суворішого режиму на Вянь-Губі, а потім – на Соловки...

7 грудня 1934 року Куліш ішов по вулиці Сумській у Харкові на похорон свого друга Івана Дніпровського, котрий помер від сухот. Наступного ж дня Куліша перевезли до Києва. Кулішеві було висунуто обвинувачення в приналежності до неіснуючого «Всеукраїнського боротьбистського терористичного об'єднання націоналістичної групи ОУН (Організації українських націоналістів)».

Із допиту Миколи Куліша 25 грудня 1934 р.

Запитання. Чи продовжуєте ви наполягати, що пред'явлене вам обвинувачення неправильне?

Відповідь. Ні, я визнаю, що я був активним учасником контрреволюційної української націоналістичної організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади на Україні шляхом організації збройного повстання та здійснення терористичних актів над рядом керівників партії та Радянської влади. Записано з моїх слів правильно і мною прочитано».

Микола Куліш підписався під усіма запропонованими слідчими «злочинами», одержав 10 років далеких концтаборів і був відправлений на Соловки, де сидів у в'язниці без права працювати на вільному повітрі й користуватися шпиталем (а він був тяжко хворий).

Зі свідчень агента, який сидів із Миколою Кулішем у тюремній камері 1935 р. «Про становище України 1932–1933 років він каже, що вона була приречена на голодне вимирання. Він розповідає, що вірив, що було багато померлих. І зараз ще Куліш стверджує, що радянські органи навмисно не реєструють смертність, аби приховати те, що відбулося на Україні.»

Родину Миколи Куліша викинули з харківського помешкання, кілька днів дружина і двоє дітей жили і спали буквально на вулиці. Піаніно Кулішевої доньки Олі, на якому вона грала йому «Патетичну сонату», коли він писав однойменну п'єсу, було від неї забране.

Зі спогадів ув'язненого Соловецького табору Семена Підгайного. «Славною драматурга Миколу Куліша, зацькованого ще на волі і згодом засланою й посадженою до другого соловецького ізолятора у Кремлі, ніхто не бачив. Він був хворий на туберкульоз і, по суті, не жив, а поволі вмирав у казематі.»

Останній лист Миколи Куліша датований 15 червня 1937 року. З того часу родина про нього нічого не чула...

Із довідки НКВС про Леся Курбаса.

«Держтеатр «Березіль» Курбас зробив рупором українського націоналізму і з цих позицій не сходяв до жовтня 1933 року, коли його усунули з головного режисера. У грудні 1933 року, ще до арешту, у Курбаса відібрали звання народного артиста Республіки. Як Курбас переносить ув'язнення і як

розуміє його? На ув'язнення він дивиться, як на натуральний факт, і визнає, що він заслужив своє покарання, але що це – робота російських чорносотенців-шовіністів».

Із довідки керівництва Соловецького табору особливого призначення 9 жовтня 1937 р. «Перебуваючи у Соловецькому таборі на керівній роботі по лінії театру, наполегливо підбирав до нього кадри виключно з українських контрреволюційних націоналістів. Спілкувався з українцями Ірчаном-Баб'яком, Владимировим, Гоккелем, Генріксом, у середовищі яких говорив, що в Радянській Україні панує диктатура чорносотенної російської кліки і що ця кліка знищила ленінську національну політику, українську культуру та знищує українську мову».

Один із ув'язнених почав складати соловецький словник, в якому закарбовано жорстокість, яку мало хто міг витримати... Деякі слова й нині використовуються в нашому лексиконі...

Із соловецького словника 1920–1930-х рр.

Секирка (рос.) – гора на Великому Соловецькому острові, де знаходиться храм Вознесіння Христа, у якому чекісти створили катівню для в'язнів; перед храмом із камінців виклали зірку, де розстрілювали найбільш непокірних.

Барак (рос.) – дерев'яний будинок, де жили ув'язнені; зроблений із тонких дощок, він майже не опалювався, підлога була земляна, в ньому було холодно й волого; щоб зігрітися після роботи, в'язні лягали один на одного рядами або колом.

Ларёк (рос.) – тюремний магазин, де можна було придбати продукти харчування, побутові товари; відвідувати його можна було за спеціальним дозволом керівництва, оплата здійснювалася квитанціями, що заміняли гроші.

Командировка (рос.) – поїздки в'язнів із табору на роботу на лісоповал, торфовища, промисли; хто мав сили, просився в «командировку», бо там давали не 300 грамів хліба, як у таборі, а 1000 грамів, але того, хто не виконував денну норму (наприклад, зрубати 35 дерев), забивали насмерть.

Зі спогадів ув'язненої Ірини Васильєвої 1935 р. «Во время рабочего дня в проектной конторе я вдруг получила распоряжение Культурно-Воспитательной части явиться в театр. Руководил этим театром Лесь Степанович Курбас – необыкновенный, светящийся человек. Он собирался тогда поставить «Женитьбу Фигаро» и искал исполнительницу роли Сюзанны. Я сначала пыталась отказаться, но столько увлеченности, столько убежденности было у Лесь Степановича. Словом, я играла Сюзанну два спектакля. Все остальные женские роли исполнялись мужчинами.

Художник театра Пакшин по просьбе Курбаса в антракте набросал карандашом мой портрет в

костюме Сюзанны. Я смогла сохранить этот рисунок, зашив его за подкладку портфеля, который в годы заключения был единственным моим личным имуществом».

Із табірної характеристики на Лесь Курбаса 1936 р. «Лесь Курбас активности к общественной жизни не проявлял, замечалась тенденция получать освобождение от работ без достаточных оснований... Производит впечатление человека, имеющего большие знания и способности, но держит себя подчеркнуто выше окружающей его массы. На исправительно-трудоую политику смотрит как на зажим человечества и принуждение. Недоброжелательно относится к работникам культурно-воспитательной части за их указания себе в том, как нужно строить культурно-массовую работу в условиях лагерной действительности».

Зі спогадів Олесь Гончара. «Існував вибір: або замовчати, йти до ГУЛАГу, або творчістю своєю хоч якось оживити дух нації. Ось правда нашого часу... Найважче було бачити серед ворогів

свої колишніх колег. Корнійчук із фальшивою усмішкою казав: «Послухай моєї поради, викинь Курбаса із тексту свого виступу». – «А він, до речі, ставив на Соловках ваші п'єси». Корнійчук почервонів... «А його театр соловецький, кажуть, був одним із найкращих у Європі». – «Уперше чую», – пробурчав Корнійчук».

Зі спогадів ув'язненого Соловецького табору Павла Монакова. «Нас в камере было семеро, в том числе Лесь Степанович. Замечательный человек, он пользовался колоссальным авторитетом среди заключенных. На Соловках сидело много украинцев, и все они ходили к нему за советом, просто поговорить. И, конечно же,

играли в его театре. Он оказывал какое-то успокаивающее влияние. Хотя сам был очень быстрым и энергичным. Лесь Степанович никогда не расставался с портретом жены: если ночевал в театре – портрет был с ним, а если возвращался в нашу камеру, то обязательно приносил его с собой...

На Соловках существовало неписаное правило: если в камеру к кому-то приходят гости, то остальные либо уходят, либо отворачиваются. Как-то я пек картошку в печке, когда к Лесю Курбасу пришел Рак-Михайловский, «украинский Бухарин». У них начался разговор, я вышел из камеры... Но когда пришел забрать картошку, услышал окончание разговора и слова Курбаса: «Коммунизм не совместим с природой человека, как огонь с водой»...

Ольга Ніколенко,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри світової літератури
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка

